Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Menyhért Anna

Belső út – a koholmány botránya
Binjamin Wilkomirski memoárja

A koholmány

Shoshana Felman *Testimony* című könyvének egyik fejezete arról szól, hogy egy egyetemi kurzusán a diákok holokauszttúlélők videóra vett vallomásait nézték meg, s ez belőlük is trauma-tüneteket (zavarodottságot, bizonytalanságot, talajvesztést, depressziót), úgynevezett tanúskodási krízist váltott ki.[1] Felman arra a következtetésre jut, hogy a trauma a tanúságtétel meghallgatásával, illetve olvasással is megélhető. Dori Laub, Felman szerzőtársa a túlélőkkel interjút készítők érzelmi reakcióját vizsgálva azt állítja, hogy a traumatikus eseményről szóló beszámoló meghallgatása során a „hallgató a trauma résztvevőjévé és társtulajdonosává válik".[2] Amikor az interjú készítője segít a traumát átélt személynek emlékfoszlányaiból koherens narratívát összeállítani, érzelmileg érintetté válik, mert az összeálló történet valamiképpen az övé is lesz, kérdései, de csak hallgatása is, részét képezik.

De mi történik az olvasókkal akkor, ha az emlékező, legalábbis részben, csaló? Ha saját traumáját egy másik történetbe – mások történetébe – ágyazza? Binjamin Wilkomirski (avagy Bruno Dösekker) kisgyermekkori hányattatásait a holokauszt történetébe ültette át: „túlélő-memoárt" írt. Emlékei feltárása és megírása közben maga is elhitte, hogy azok koncentrációs táborokból származnak.

Wilkomirski/Dösekker 1941-ben született Svájban, Bruno Grosjean néven, Yvonne Grosjean törvénytelen gyermekeként.[3] Édesapja nem kívánta látni, ezért az akkori svájci törvények értelmében gyámot rendeltek ki mellé. Körülbelül másfél éves koráig havonta költözni kényszerülő anyjával élt, nagyon rossz anyagi körülmények között, majd gyámja intézkedései következtében árvaházba, és több nevelőcsaládhoz került, s végül ötéves korában a Dösekker család, egy jómódú orvos és felesége fogadta örök-

be. Gyermek- és ifjúkora eseménytelen volt. Zenetanár és hangszerkészítő lett, megnősült, három gyermeke született, majd elvált. Vér szerinti anyja halála után, 1981-ben jogi úton szerzett részt annak örökségéből. 1985-ben örökbe fogadó szülei is meghaltak, komolyabb vagyont hagyva rá.

Mindezt Daniel Ganzfried derítette ki,[4] 1998-ban, három évvel azután, hogy a Suhrkamp kiadó megjelentette Binjamin Wilkomirski *Töredékek. Egy háborús gyermekkor emlékei 1939–1948* című könyvét. Ganzfriedet eredetileg arra kérték fel, hogy írjon egy cikket Wilkomirskiról, az író-zenészről, s ő az anyaggyűjtés közben felmerülő kétségei nyomába eredt. Azt állította, hogy Wilkomirski valójában Bruno Dösekker, aki koncentrációs tábort „csak turistaként láthatott", könyve tehát tudatos csalás, veszélyes visszaélés a holokauszt emlékével.

A *Töredékek* 1996-ban angolul is megjelent, majd kilenc további nyelvre lefordították. Igazán nagy eladási példányszámot nem ért el, de a kritikusok magasztalták,[5] nagy médiasiker lett, neves irodalmi díjakat nyert[6] (ezek egy részét később visszavonták). Sok olvasója, személyesen érintettnek érezve magát, együttérző leveleket írt a szerzőnek. Wilkomirski ismertté vált, felolvasó körutakat szerveztek neki, amerikai gyermek-holokauszttúlélők csoportjai hívták meg, életinterjúját videóra vette a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum. Előadásokban ismertette pszichoterapeutájával közösen kifejlesztett „interdiszciplináris terápia" elnevezésű módszerét, amelynek segítségével azok, akik a háború során vagy más okból családjukból kisgyerekként elkerültek, s valódi nevükről, identitásukról nincs fogalmuk, emlékfoszlányaikat – az állandó életveszélynek kitett gyerekek Wilkomirski szerint sajátos érzelmi, testi emlékezetet fejlesztenek ki[7] – a valóság kontextusába visszahelyezhetik, s így fény derülhet arra, kik ők valójában.

Valami effajta „terápia" lehetett annak a folyamatnak a kiindulópontja, amelynek végpontján Bruno Dösekkernek meggyőződésévé vált, hogy ő valójában Binjamin Wilkomirski, egy rigai zsidó család legkisebb gyermeke, aki a gettóban végignézte apja halálát, akit anyjától és öt testvérétől elválasztva Lengyelországba menekítettek, de aki ott mégis koncentrációs táborba, Majdanekbe, s onnan Auschwitzba került. A táborokat túlélte, s a háború után egy krakkói árvaházból csempészték Svájcba. Nya-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

kába akasztott névkártyáján nem volt név. Svájcban árvaházba vitték, onnan fogadták örökbe Dösekkerék, akik zsidó identitását és múltját ki akarták törölni az emlékezetéből. Egészen felnőtt koráig ez sikerült is, ekkor azonban felgöngyölítette élete történetét, s megértette, hogy mi áll szorongásai, rémálmai, pánikrohamai hátterében.

Közvetlenül a *Töredékek* kiadása előtt Hanno Helblingnek, a Neue Zürcher Zeitung korábbi irodalmi vezetőjének a kiadóhoz intézett levele megkérdőjelezte a könyv memoár voltát. A kiadó érdeklődésére Wilkomirski ügyvédje igazolta, hogy Bruno Dösekker valódi születési adatait nem lehet felkutatni. Emellett Wilkomirski kérésére Lea Balint (egy izraeli amatőr történész, aki a második világháború alatt elárvult zsidó gyerekek családjának felkutatásával foglalkozik, s akinek az erről szóló, 1994-ben *Wanda listája* címmel készített filmjében[8] Wilkomirski is szerepelt a családjukat kereső gyermek túlélők egyikeként) biztosította a kiadót arról, hogy Wilkomirski története hiteles. A kiadó ezek után arra kérte Wilkomirskit, hogy írjon utószót a memoárhoz. Az utószóban Wilkomirski azt mondja, olyan társadalomban nőtt fel, amely „nem akarta vagy nem volt képes meghallgatni", amely szerint a gyermekeknek nincs emlékezete. De a többi identitását vesztett gyermek túlélőhöz hasonlóan az ő emlékeit sem sikerült végérvényesen törölni. Gyerekkorában új identitást kapott, papírokat, de nem valódi születési bizonyítványt. Az ott szereplő születési dátumnak

> „semmi köze sem ennek az évszázadnak a történelméhez, sem az én személyes történetemhez. Jogi lépéseket tettem annak érdekében, hogy ezt a rám kényszerített identitást annulálják. A jog által elismert igazság nem egyenlő egy élet igazságával."[9]

A *Töredékek* megjelenésével egy időben zajlott az a vita és botrány, amelyben nemzetközi zsidó szervezetek támadták a svájci bankokat az ott a második világháború óta elfekvő, zsidó tulajdonban volt bankszámlák miatt. Ennek következtében a svájci értelmiség és a politikai vezetés szembesült azzal a kérdéssel, hogy milyen is volt Svájcnak a háború alatt a zsidó menekültekhez való hozzáállása, hogy miért és hogyan korlátozták az országba befogadható zsidók számát, s hogy ez valójában nem a fennen hirdetett, tradicionális függetlenséget és semlegességet, hanem a hitleri Né-

metországgal való kollaborációt jelentette. Wilkomirski tehát ügyesen védi ki előre a memoárja hitelességével szemben potenciálisan felmerülhető kételyeket, azzal a – társadalmi érzékenységeket éppen akkor igen erősen érintő – kijelentésével, hogy a svájci társadalom a túlélők emlékeiről nem hajlandó tudomást venni.[10] Talán legékesebb bizonyítéka annak, hogy Wilkomirski a szó szoros értelmében nem csaló, hogy nyílt levélben kérte a Svájcnak a Harmadik Birodalomhoz fűződő viszonyát vizsgáló független történészekből álló Bergier Bizottságot, hogy az ő gyermekkorát is vonják kutatásuk körébe.

A könyv megírásával Bruno Dösekker mindenesetre új identitáshoz, új névhez, új élethez jut, amelyhez ragaszkodnia kell. Rachel Rosenblaum tanulmányában ezt azzal magyarázza, hogy az életét elhagyott gyermekként kezdő Bruno Dosekker negyvenéves korában, válása, édesanyja, nevelőszülei halála után újra elhagyott lesz, „olyasmit élt át, amit Winnicott végzetes szorongásnak nevez". Az írás segítségével pedig „újraalkotja önmagát". Rosenblaum meggyőzően világít rá, milyen implikációi vannak Dösekker névválasztásának: a bibliai Benjamin a haldokló Ráchel fia. Ráchel a Ben-oni – „bánatom fia" vagy „életerőm fia" nevet adja neki, de apja, Jákob (aki szintén elveszíti saját nevét, és újat kap: Izraelnek hívják) Ben-jaminnak nevezi, ami azt jelenti, „éveim fia" vagy „jobbkezem fia". Bruno tehát egyrészt „apát követel", másrészt „Izrael fiaként születik újjá", amikor Binjaminnak nevezi magát. A Wilkomirski szintén beszélő név, a willkomm/wellcome szó cseng vissza benne, vagyis „Bruno a nem várt gyermekből szívesen látott, üdvözölt gyermekké válik". Pszichoanalitikus értelemben megéli a fikciót, s ez a valóságérzet megbomlásával jár együtt. Ezzel magyarázza Rosenblaum Wilkomirski ellentmondásos viselkedését: egyfelől tagadja, hogy Yvonne Grosjean lenne az anyja, másfelől részt kér az örökségéből. Rosenblaum szerint az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a memoár fontos szereplőjének, Frau Grosznak – aki Krakkóból Svájcba csempészi Binjamint, s aztán nyom nélkül eltűnik – a neve hasonlít Yvonne Grosjean nevére, s hogy a gross szó franciául terhest jelent. A *Töredékek* tehát nem egyszerűen csalás, hanem „eszköz arra, hogy egy ember megvédje magát a széteséstől, újra belépjen az emberi világba, és saját szenvedését mások szavain keresztül beszélje el".[11]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Hasonló következtetésre jutnak a Wilkomirskiról hosszabban író szerzők, különösen Stefan Mächler, akit Wilkomirski irodalmi ügynöke, Eva Koralnik (maga is gyermek túlélő, aki a neves Liepman ügynökségnél olyan szerzőket képvisel, mint Ida Fink, Andrej Bitov, Ryszard Kapuściński vagy Konrád György) bízott meg azzal, hogy derítse ki az igazságot. Mächler kutatása igazolta Ganzfried állításait. A *Töredékek*et ezután visszavonták a boltokból, majd újra kiadták, de most már Mächler tanulmányának függelékeként.[12] Mächler könyvéből kiderül az is, hogy Bruno Dösekker fiatal korától hajlamos volt a konfabulálásra, s hogy közel húsz év alatt alakította ki Wilkomirski-identitását. A hetvenes évek elején Lengyelországba utazott, ahol egy híres hegedűművész, Wanda Wilkomirska koncertjét is meghallgatta. Lengyel ismerősei vették észre, hogy hasonlít Wilkomirskára. Hazatérve barátainak arról számolt be, hogy megtalálta féltestvérét, máskor pedig arról, hogy Wilkomirski nevű családja, szülei és öt testvére nyomaira bukkant.[13] Már 1983-ban megszületett egy az életéről szóló film ötlete, amelynek története nagy vonalakban megegyezett volna a *Töredékek* történetével. Emlékeit aztán pszichológusa tanácsára kezdte leírni, s ezekből állt össze a memoár.

Mächler (és Lappin) a *Töredékek* számos elemének forrását felkutatja. Bizonyos részek egyszerűen más irodalmi művekből (a *Heidi* című gyermekregényből például), filmekből származnak,[14] mások pedig valódi személyek Dösekkernek mesélt történetét tulajdonítják el. Például a könyvben Karola (illetve az angolban Mila) néven szereplő K. M. Mächlernek elmondja, hogyan ismerkedett meg Dösekkerrel és mesélt neki az életéről – a koncentrációs táborról és a krakkói árvaházról. A könyvben mindez, noha bizonyos változtatásokkal, Wilkomirski saját történeteként jelenik meg. Más motívumok (például hogy a kisgyereknek nem szabad az ablakhoz mennie abban a házban, ahol bújtatják) forrásául a Dösekker által nagy számban olvasott a holokoausztmemoárok szolgálhattak. Sok részlet pedig Bruno Grosjean traumatikus élményekkel valóban teli kisgyerekkorának emléke, más köntösben. Minden bizonnyal valós élmény ihleti például azt a visszatérő motívumot, hogy a kis Binjamint valahonnan valahová viszik, közben ő elalszik, s mire felébred, eltűnnek azok, akik addig vele voltak.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Mächler felkutatta René Aeberhardot, annak a házaspárnak az akkor tizenéves fiát, akiknél Bruno a leghosszabb időt töltötte, mielőtt árvaházba került. Aeberhard elmondja, hogy édesanyja pszichésen beteg volt, agresszív kitörései voltak, s Bruno rettegett tőle. Nyilván Aeberhard a mintája Mottinak, a *Töredékek* Binjaminja legidősebb bátyjának, akihez a memoárban előforduló két-három pozitív emlék köthető: a korcsolyázás, a memoár nyitó képe, amelyet Wilkomirski Rigába, a szörnyűségek kezdete előtti időkbe helyez, az, hogy Motti gondoskodik róla, megvigasztalja, és hogy kis repülőgépmodellt készít neki. Ezt a modellt Aeberhard lánya meg is találja annak a háznak a padlásán, amelyben Bruno ezzel a családdal élt, és amelynek – lengyel parasztházként – pontos leírását kapjuk a *Töredékek*ben. A *Töredékek*-beli lengyel paraszt durva felesége, aki Binjamint a pincébe zárja, nem más tehát, mint Frau Aeberhard. Kiderül az is, hogy Aeberhardéknál Brunót az anyja rendszeresen látogatta, ő lehet tehát a memoár elegáns hölgye; illetve az is elképzelhető, hogy Aeberhardék vitték el Brunót kórházban fekvő édesanyját meglátogatni. A memoárban ez a koncentrációs táborban történik, egy őr viszi el Binjamint a kórházbarakkba, ahol sok beteg nő között az egyik ágyon fekszik valaki, akiről azt mondják neki, az édesanyja. Aeberhard azt mondja, ennek valós alapja az lehet, hogy akkoriban nagy kórtermek voltak a svájci kórházakban, és valóban csak suttogni volt szabad, ahogy a memoárban sem szólalhatott meg Binjamin e látogatás alatt.

Belső út

Bruno Dösekker tehát saját gyermekkorából származó emlékeit építette be egy holokausztnarratívába. De miért éppen a holokauszt, a koncentrációs táborok szolgáltak számára megfelelő segítő közegként, amelyen keresztül történetét elmondhatta? S honnan származnak azok a részletek, amelyeknek sem más történetekben – akár mesékben, akár holokauszt-történetekben, akár másoktól szerzett élettörténetekben –, sem pedig Bruno Dösekker gyermekkorában nem találni nyomát? Ráadásul ezek a *Töredékek* legerőteljesebb (nem esztétikai értelemben), az olvasókból a legnagyobb hatást kiváltó részei. E horrorisztikus, brutális részletek-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ben, amelyek a koncentrációs táborokban átéltekről hivatottak szólni, feltárul a beszélő téveszmés belső világa. És ezek azok, amelyek miatt sokan annak ellenére is értékesnek tartják a memoárt, hogy kiderült róla, hamis. Blake Eskin idézi Robert Krell pszichiáterrel, traumaszakértővel folytatott beszélgetését. Krell szerint „ha Wilkmoirski nem autentikus is, de elmond valami gyönyörűt a gyermek túlélők emléktöredékeiről. És ennek kell hogy legyen valami alapja. (…) Elképzelhető, hogy [a nevelőszülők] bántalmazták (…), és saját külön koncentrációs táborának látja, ami vele történt."[15] Érzelmi értelemben ezek a részletek a leghitelesebbek, minden hihetetlenségük ellenére. A bennük tükröződő szenvedés, amely a felnőtt Dösekkerből is árad, és amelytől nehezen szabadulnak, akik találkoztak vele, győzte meg az olvasókat.[16]

Binjamin a barakkban látja, amint éhező csecsemők saját lefagyott kezükről rágják le a húst. Leírja, hogy egy a gyerekekkel fagolyóval labdázó kápó egyszercsak szétzúzza egyikük fejét a labdával. Azokat a gyerekeket, akik nem a latrinába pisilnek, azzal büntetik, hogy péniszükbe botot dugnak, és azt eltörik – vagyis letörik a péniszüket. A barakkban a gyerekek éjszaka egy vödörbe végezhetik a dolgukat. A vödör hamar megtelik, s egy fiú sír és panaszkodik, hogy fáj a hasa. A gyerekek félnek, hogy a zajra az őrök odajönnek, de nem tudnak mit tenni. Binjamin elrémülve hallja, hogy hangosan kimondja, amire gondol: a fiú a fekvőhelyen könnyítsen magán. Másnap, amikor az őrök észreveszik, mi történt, a fiút megölik. Binjamin vergődik, hogy vajon szóljon-e, ő biztatta, aztán pedig azért retteg, nehogy a többiek elárulják, végül pedig azért, mert tudják, hogy gyilkos. A felnőtt Dösekker-Wilkomirski Eskinnek meséli, hogy izraeli rabbikat kért meg, értékeljék a tettét, s ők felmentették: gyerekként nem lehetett fogalma arról, mivel járhat, amit tesz.[17] Ez is azt mutatja, teljes az identifikáció a fikciós énnel és annak szenvedésével.

A könyv sajátos asszociatív technikája[18] miatt ezeket a részleteket csak felsorolásban lehet egymás mellett nézni. A memoár húsz rövid fejezetből áll, amelyek szinte mindegyike különböző életszakaszokat játszat egymásba. A fejezetek elején a narrátor gyakorta elmondja, hogy a következőkben elbeszélt emlékek nem teljesek, nem tudja, mikor, hol történtek meg vele az adott események. Ezek után sokszor jelen időben, az átélő gyerek bizony-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

talan nézőpontjából láttatva mondja el az emlékeket. Jellemző a metonimikus látás: az őröket a gyerek uniformisoknak vagy csizmáknak nevezi.[19] Máskor a már határozottabban körvonalazódó svájci árvaházi, illetve örökbe fogadó családjánál töltött időszakban emlékszik vissza egy-egy kiváltó élmény hatására táborbeli eseményekre (például az árvaházban az asztalra kitett kenyér szaga juttatja eszébe, hogy kenyeret kapott az anyjától, amikor a barakkbeli kórházban meglátogathatta). Ha egymás mellé helyezzük ezeket a részleteket, az a feltűnő bennük, hogy egy bántalmazott gyerek félelmeihez, de főként pszichés fejlődésének fontos állomásaihoz köthetők, a lehető legprimérebb módon: a csecsemő éhségéhez, amikor az a kezét rágja, illetve a szobatisztasághoz. Mintha ezek a jelenetek egyrészt a csecsemőkori elhagyatottság, éhezés kivetítései lennének, másrészt a pszichés fejlődés eme állomásain elkövetett „bűnökért" – a bepisilésért és bekakilásért – járó büntetések kegyetlen mesévé formálásának tűnnek. Ahogy többek között Bruno Bettelheim A *mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek* című könyvéből tudható, a gyermekmesék hasonló mechanizmussal képesek a gyermek tudatalattiját eredményesen megszólítani: a Jancsi és Juliska például az anyáról való leválással járó szorongást, az önállóság kezdetét meséli el szimbolikusan.[20]

A könyv 12. fejezetében egy halott nő hasából egy patkány bújik elő. Ez a memoár kulminációs pontja. A bevezető képben Binjamin a barakk mellett a sárban ül és játszik, mellette halott, meztelen nők halomban egymáson. A gyerek elmélkedik: a nagyobbak azt mondták neki, hogy a gyerekek az anyjuk hasában nőnek, mielőtt megszületnek.

> „Ez azt jelenti, hogy minden anyának meg kell halnia, ha megszülettek a gyermekei?"

Egyszercsak valami mozgást lát – az egyik halott nő hasa mozog.

> „Egy gyerek akar abból a hasból kijönni? Hogy lehet? A nő halott."

A nő hasán levő sebből egy patkány ront ki.

> „Láttam, láttam! A halott nők patkányokat szülnek! Patkányok – a gyerekek halálos ellenségei a táborban. A patkányok

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> megtámadnak minket éjjel, soha be nem gyógyuló fájdalmas sebeket hagyva (…). »Anyám, mama, mamám, mit tettél?« Nyitom a számat, hogy sikítsak (…), de nem jön ki semmi a torkomon. (…) Zajt hallok mélyen belülről, csörrenést és recsegést, mint amikor valami törékenyre rálépnek. Aztán hosszú csönd. (…) Üres az elmém, mindent elfelejtettem. Nem tudom, ki vagyok. Ki vagyok? Újra és újra megérintem a lábamat. (…) Bőr ez, vagy inkább szürke szőr? Patkány vagyok vagy ember? (…) Semmi nem kapcsolódik semmihez többé. Semmi nincs a helyén. (…) Ilyen meghalni? Haldoklom? Nem maradtak érzéseim. Nem érzem, hogy lélegzem, nem érzem az örökös éhséget és szomjúságot sem. Puszta szem vagyok, beengedem, amit lát, vissza nem adva semmit."[21]

Ez a rész azt mutatja meg, miként látja magát Binjamin a világban. Önértelmezése – számára elfogadhatatlan módon – a patkányokkal rokonítja. Majd pedig a felnőtt Wilkomirski egy emlékéről is tudomást szerzünk: első gyermeke születésekor rosszul lesz, amikor meglátja megszülető gyermekének fejét – haját. Ez az egyetlen pont a könyvben, ahol ilyen közvetlen kapcsolat létesül gyerek- és felnőttkor között. Az asszociációk révén –

> „és megint, mint egy visszhangot régebbről, halottam a csörgő, recsegő hangot a mellkasomban"

– érthető, hogy patkányt vél előbújni felesége hasából. Honnan vesz valaki ilyen asszociációt, téveszmét? Csakis saját belső világából. De ez a belső világ rémisztőbb annál, hogy sajátjaként és valóságosként fogadhassa el. Ezért van szükség arra, hogy egy másik, külső történettel, az ismerhető legrémisztőbbel, a holokuaszt történetével magyarázza.

Az első gyermek születése felidézi a saját születést. Az apa magát látja fiában. Az ő anyját, Yvonne Grosjeant, már vele terhesen, biciklibaleset érte – mintha innen eredne a csörgő-recsegő hang, amelyet Wilkomirski a mellkasában vél hallani. Az anya súlyosan megsérült, hosszú ideig kómában volt. Ez alatt az idő alatt derült ki, hogy terhes, s a kórházban maradt gyermeke születéséig. Így született Bruno Grosjean, egy kómában fekvő asszony méhében növekedve. Bruno Grosjean téveszmés belső világában ő maga a

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

patkány, az éhező csecsemő, s később az, aki bekakil, és ezért halálos büntetésre számít. És ő megteremti Binjamin Wilkomirskit, akivel mindez a koncentrációs táborban történt. Bruno Grosjean belső útja Binjamin Wilkomirski külső útjává változik. Belső út, innen a hitelessége. Igaznak hat, akármilyen narratíva is társul hozzá. A szöveg asszociatív felépítése, magyarázat nélkülisége, bizonytalan, lebegő volta is érthető ezek után: nem egy gyerek külvilágból származó emlékeiről olvasunk, hanem egy felnőtt által előhívott belső képekről, amelyeket, akárcsak az álmokat, csupán így, asszociatív módon, logika és kontextus nélkül és mindig jelen időben lehet felidézni és jelentésükön tűnődve elmesélni. Annál is inkább valószínű ez, mert az emlékezetkutatások meggyőzően állítják,[22] hogy narratív emlékezet hároméves kor után alakul ki, s még akkor is a környezet – jó esetben a szülők – közreműködésére támaszkodik, vagyis a narratív módon felidézhető korai emlékek kevés kivételtől eltekintve azok lesznek, amelyekről meséltek is nekünk. A gyerekkori traumatikus eseményekről, mint például homeopátiás vagy pszichoterápiás esetleírásokban ez olvasható, a felnőttben általában marad valamiféle belső kép, testi érzet (például egy esés esetében a könnyűség érzete) vagy érzelem (ijedtség), de az, hogy ez a kép, érzet pontosan milyen eseményhez köthető, külső segítséggel válik csak elmondhatóvá. Wilkomirski saját belső képeihez és érzeteihez, szülők vagy neki gyerekkoráról mesélni tudó más személyek hiányában, a holokauszt külső képeit társította.

A koncentrációs táborokban elszenvedett traumákat pszichológiai szempontból azokhoz az élményekhez is hasonlítják, amelyeket a csecsemő él át élete első hónapjaiban. Az ilyen traumák „elementáris, agresszív tartalmai és frusztrációi normális esetben az élet első hónapjának primer fantáziaélményeiben dominálnak. A fejlődés során az elsődleges, ún. primitív pszichés védekezési mechanizmusokat érettebb elhárító mechanizmusok váltják fel. Eseteinkben ennek úgyszólván ellenkezőjét láttuk: az átélt traumák racionális, tudati szinten történő »megmagyarázása« nemcsak nem jelentette a trauma pszichés feldolgozását, hanem tovább nehezítette azt: elvált egymástól a tudható tartalom és az annak megfelelő élmény."[23]

Az így kialakuló hasítási, splitting-jelenség gyakori a poszttraumás stresszbetegség esetében is,[24] és Wilkomirski memoárjában is

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

több helyen megfigyelhető. Többször előfordul az, hogy Binjamin kívülről látja magát, mást mond, mint amit mondani szeretne, például amikor Frau Grosz kérdi tőle, hogy elmegy-e vele Svájcba:

> „»Nem, nem akarok menni«, kezdtem kiabálni reménytelenül, olyan hangosan, ahogy csak tudtam. (…) De megdöbbenésemre egy hang sem hallatszott. És ebben a csöndben egy hang halkan és tisztán azt mondta: »Igen, én is jövök.« Egy ismeretlen hang! Vagy az én hangom volt az?"[25]

Ez történik abban a már említett esetben, amikor csak utólag hallja, hogy hangosan beszélt a hasát fájlaló fiúhoz a barakkban.

Ez a hasítás jelentkezik egy másik szinten abban is, amikor a halott nőből kibújó patkánnyal az én egyfelől azonosul, másfelől halálos ellenségének látja. És ez a megkettőződés látható viszont abban is, ahogy a gyermek Wilkomirski nem képes a táborokban tanult, az életben maradáshoz szükséges szabályokat és normákat a svájci árvaház normalitásával összeegyeztetni, valamint végső soron magában a személyiség megkettőződésben, Dösekker Wilkomirskivá alakulásában is. A memoár tehát olyan belső képeket és emlékeket ír meg, amelyek pszichés hatása a koncentrációs táborokban elszenvedett traumákéhoz hasonló – ezért találja éppen a holokauszt képeit megfelelő külső narratívának. A hasítás a belső világ és a külvilág, a kimerevített jelen idő és a történetté formálhatóság között következik be, és végpontján az én „puszta szem", amely a külső és a belső közötti kapcsolat létrehozására képtelenül fogadja be a két párhuzamos világot. Nem véletlen, hogy Wilkomirski visszatérő rémálmában a totális magára hagyatottságot éli át:

> „Félsötétben voltam, az egyetlen gyerek a földön. Nem volt más emberi lény, sem fák, sem fű, sem víz – semmi sem volt. Csak egy óriási kő- és homoksivatag."

Az álom folytatásában egy bányában a csillék hullákat visznek fel a hegyre, és üresen jönnek vissza. Lent pedig bogarak borítanak el mindent – nem lehet semerre menekülni:

> „Ha felugranék az egyik csillére, csak elodáznám a véget. Kétségbeesve ébredtem, és bizonyosan tudtam, hogy nincs kiút."[26]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Ha még tovább gondoljuk mindezt – de most már némiképp a spekuláció területére átlépve – a modern pszichológia eredményeinek segítségével, amelyek az anya és a magzat méhen belüli kommunikációjára is fényt derítenek,[27] és amelyek szerint a magzat filmszerűen látja, ami az anya tudatában és tudatalattijában zajlik, azt is mondhatjuk, hogy a *Töredékek* bizonyos jelenetei, amelyekben Binjamin a neki kedves személyeket veszti el, anyjának a terhesség elején bekövetkező balesetére vonatkozhatnak. Így a könyv nyitó jelenete, amikor a fiú apját egy teherautó löki és préseli a falhoz, vagy táborbeli segítő barátjának, Janklnak a halála, aki a kisfiú számára érthetetlen okból – nem látja, hogyan sérül meg – dől a sárba és marad ott mozdulatlanul.

Botrány

Blake Eskin amerikai újságíró egy egész könyvet írt arról a csalódottságról, amit Wilkomirski csalása miatt élt át. Eskin édesanyja családjának amerikanizált neve Wilburn, eredeti nevük Wilkomirski. Ők valóban Rigából származnak, s még az 1930-as években vándoroltak ki. A *Töredékek* elolvasása után felvették a kapcsolatot Wilkomirskival, és családtagnak tekintették. Eskin előszavában arról ír, hogy a vallomás műfaja bizalmat igényel: a hallgató hisz a beszélőnek. „Ha a hallgató rájön, hogy bizalmával visszaéltek, dezorientálttá válik. (…) Szét kell válogatnia a tényeket és a hazugságokat, és újra kell értelmeznie régi előfeltevéseit, amelyek nem tudták megvédeni attól, hogy becsapják."[28]

Eskin esete az olvasók által átélt csalódottság prototípusának tekinthető, hiszen ő és családja a gyakorlatban, a való életben is megteszik azt, amit a *Töredékek* az olvasókkal kötött narratív szerződésben kér: családot és nevet adnak neki. (Eskin egyébként a csalódás és értelmezése hatására édesanyjával együtt Rigába utazik, hogy ott maradt hozzátartozói nyomára leljen, s végül rá is találnak Izraelben élő, addig nem ismert rokonokra.) De Eskin kérdését tágabb kontextusban is feltehetjük: mi volt az oka annak, hogy Wilkomirski egyáltalán bárkit is becsaphatott, hogy téveszméit kiadója, kritikusai, olvasói nem ismerték fel? Milyen előfeltevések szükségesek ahhoz, hogy ez megtörténhessen? Miért működtek közre az

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

olvasók becsapatásukban? És hogyan függ ez össze a csalódással, a botránnyal és a holokuaszt ábrázolhatóságának kérdéseivel?

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnánk, szögezzük le, hogy aki itt a leginkább be lett csapva, az nem más, mint Bruno Dösekker. És aki a legjobban csalódott, az Binjamin Wilkomirski. A *Töredékek* előszavában Wilkomirski szerződést kínál az olvasónak:

> „Nincs anyanyelvem, és apanyelvem sincs. Nyelvem legidősebb bátyám, Mordecháj jiddisében gyökeredzik, erre épült rá a lengyelországi náci haláltáborok gyerekbarakkjainak bábeli gagyogása. (…) Legkorábbi emlékeim különálló képek és események törmelékes terepeként léteznek. Emlékfoszlányok, borotvaéles szélekkel, amelyek, ha megérintem őket, még ma is a húsba vágnak. Kaotikus összevisszaság, szinte kronológia nélkül, foszlányok, amelyek állandóan a felszínre törekednek, a felnőtt élet rendezettségével szemben, a logika törvényeit megkerülve. Ha írni akarok erről, félre kell tennem a felnőttek rendezőelveit, hisz csak eltorzítanák, ami történt. Túléltem, és sok más gyerek is túlélte. Pedig a terv az volt, hogy meghaljunk, nem az, hogy túléljük. A terv logikája és a kivitelezéséhez létrehozott rendszabályok szerint meg kellett volna halnunk. De élünk. Élő ellentmondásként, a logikával és a renddel szemben. Nem vagyok sem költő, sem író. Csak azt próbálhatom meg, hogy a szavakat használom, hogy a lehető legpontosabban leírjam, ami történt, amit láttam…”[29]

Ha az olvasó elfogadja ezt az ajánlatot, Wilkomirski segítőtársául szegődik. Az olvasás lesz az az eszköz, amely által Wilkomirski identitása legalizálható: az olvasott Wilkomirski az olvasás által nyelvhez és így identitáshoz jut, bebizonyosodik, hogy amit mond, mások számára érthető. Wilkomirski, a gyerek az olvasási szerződésben elsősorban segítséget kér a felnőtt olvasótól. A gyerek nézőpontjából megírt asszociációk, fragmentumok a felnőtt közreműködését kérik, annak mintájára, ahogy a gyerek emlékei a felnőtt környezett segítségével válhatnak narratívává. Wilkomirski saját bizonytalanságát hangsúlyozza, és nemcsak a könyvben, hanem annak megjelenését követően nyilvános szereplései és családkeresése során is. A bizonytalanság révén előre ellehetetleníti a kételkedést, egészen addig, amíg Ganzfried, a tapintatot félre-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

téve, a bizonytalanságot valóban bizonytalanságnak nevezi, nem pedig másfajta, szokatlan tudásnak.

Az olvasó segíthet, mert többet tud a gyerek Wilkomirskinál. Hasonló dolgot láthatunk Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében, ahol az olvasót többlettudása tartja feszültségben, drukkol, vegye már észre Köves Gyurka, miről is van szó; hiszen az olvasó már akkor tudja, mi lesz az események kimenetele, amikor Köves Gyurka éppen csak megpillant valamit. Csakhogy Köves Gyurka nem kér segítséget. Nem kér nyelvet az olvasótól, sőt, éppen ő ad nyelvet, a holokauszt törését tudomásul véve: a *Sorstalanság* a kételyt építi be a nyelvbe. Az ott létrejövő holokauszt utáni nyelv traumatizáltsága, megszakítottsága éppen azt a naivitást nem engedheti meg többé, amellyel Wilkomirski operál, mert a naivitás ebben az értelemben azt feltételezi, hogy a támasz – az ént megtartó saját nyelv – keresése a törés tudomásul vétele nélkül is lehetséges. Wilkomirski ehhez az olvasótól kéri a segítséget, olyan – naivan csalárd – módon helyezve az olvasót mintegy a tanúvallomások beszélgetőtársának szerepébe, hogy ezáltal a törés nyelvi tapasztalatát visszafordíthatónak, az elveszettet újra megtalálhatónak tételezi – és ezzel voltaképpen a giccs tartományába kerül. Ha az olvasó elfogadja ezt a szerződést, és felkínálja összefüggő történet létrehozására való képességét, becsapottsága és csalódottsága azért is lesz nagyon erős, mert amikor a csalás kiderül, látnia kell, hiába próbált segíteni. A történet érzelmi, belső hitelessége meggyőzte arról, hogy a hozzá töredezetten rendelt külső narratíva is hiteles, s próbálta – hiába – többlettudását e töredezettség feloldása szolgálatába állítani.

Botrány pedig akkor válik mindebből, ha sokan vannak azok, akik becsaphatók. Ez azt jelenti, hogy általános értelemben is hibásan működött a kulturális tudás, a védekező mechanizmus, s hogy sokaknak kell előfeltevéseiket újraértelmezni. Wilkomirski esete éppen azt mutatja meg, hogy sokan vannak, akik szeretnék hinni, hogy lehetséges a naivitás, hogy lehetséges a törés felszámolása. És azt, hogy ez mégsem lehetséges – csak csalás árán. A holokauszt holokauszt előtti nyelven való elmondhatatlanságának tétele egy pillanatra megdőlni látszott a *Töredékek* révén, hogy aztán annál erősebben váljon újra érvényessé.

Másfelől viszont botrány, pontosabban egyfajta nehezen tudatosuló paradigmaváltás az is, hogy miközben a holokausztnak ma-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

gának az ábrázolhatatlansága, közvetíthetetlensége, amely a szemtanúk öregedésével egyre élesebb kérdéssé válik, általános tárgyalt témája, már-már axiómája a szakirodalomnak, a közgondolkozásban a holokauszt képei olyannyira metaforizálódtak, mesévé, legendává, a kollektív tudattalan elemeivé váltak, hogy alkalmasak arra is, hogy más történetek megjelenítőjeként funkcionáljanak. Harmadrészt pedig nagyon is elgondolkodtató az, hogy kisgyermekek – vagy magzatok – olyan mértékben traumatizálódhatnak, hogy emlékfoszlányaikat, belső képeiket és érzeteiket akár a holokauszt külső képeivel párosítják össze. Ahogy a *Jancsi és Juliska* az anyától való elválást fejezi ki a tudattalan számára jelentéses módon, úgy a holokauszt képei is megjeleníthetik egy csecsemő, egy kisgyerek szenvedéseit. Wilkomirski memoárjában tehát ugyanazt a hasadtságot láthatjuk, amely a holokauszt ábrázolhatatlanságában fejeződik ki: a saját szenvedés a történetmondás számára kísérő narratíva nélkül hozzáférhetetlen marad. A memoár utolsó fejezetében Wilkomirski azt mondja:

> „Soha senki nem mondta meg nekem, hogy a háborúnak vége. Soha senki nem mondta meg nekem, hogy a tábornak végérvényesen, bizonyosan vége."[30]

Wilkomirski ott maradt, azokban az időpillanatokban, amelyekről memoárjában azért számolt be, hogy kiléphessen belőlük. Úgy tűnik, hogy ezt a kilépést ez a fajta történetkészítés nem teszi lehetővé – a traumát így lezárt történetté tenni nem lehet, Wilkomirski történetéből kiderül, hogy ez a célkitűzés kudarcra ítélt. A sokakat – mint Wilkomirski olvasóit – megszólító mesék működésének mintájára viszont bekövetkezhet az, hogy az elfogadhatatlannak a kollektív emlékezetbe való el- és befogadása segítséget adhat (talán csak a későbbi generációknak), s így a trauma kimerevített pillanata az egyéni és kollektív történeti jelen időből a mese szimbolikusan – lelki értelemben – kollektív jelen idejébe átkerülve az egyéni életút és a történeti tudás számára is elfogadhatóvá válik. Ha pedig a megtörtént meg nem történtté tételének szándéka nem hoz létre hiátust, üres helyet, a megtörtént az idő linearitásában is a maga helyére léphet.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

JEGYZETEK

1 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge, 1992. 1–56.

2 Uo. 57.

3 A következő öt forrás alapján állítottam össze a Bruno Dösekker életéről és a *Töredékek* megjelenését követő eseményekről szóló ismertető részeket: Daniel GANZFRIED: *Die Geliehene Holocaust-Biographie: The Purloined Holocaust Biography*. Németből ford. Katherine Quimby JONES. A cikk eredeti megjelenési helye: Die Weltwoche, 1998. aug. 27., http://www.weltwoche.ch. Az angol fordítás megjelenési helye: http://www.stop badtherapy.com/experts/fragments/ganzfried.shtm; Blake ESKIN: *A Life in Pieces. The Making and Unmaking of Binjamin Wilkomirski*. New York–London: W. W. Norton, 2002.; Elena LAPPIN: *The Man with Two Heads*. Granta, 66. (1999) 7–65.; Stefan MAECHLER: *The Wilkomirski Affair. A Study in Biographical Truth*. Németből ford. John E. WOODS. New York: Schocken Books, 2001.; Stefan MAECHLER: *Wilkomirski the Victim. Individual Remembering as Social Action and Public Event*. History and Memory, 2001/September, 59–95. Mivel ezek az írások a fő vonalakat tekintve ugyanazt mondják, az információk származási helyét nem tüntetem fel minden esetben.

A Wilkomirski-esetet a trauma, tanúságtétel, emlékezet kérdéseinek összefüggésben tárgyaló tanulmányok közül a következőkre támaszkodom: Michael BERNARD-DONALDS: *Beyond the Question of Authenticity: Witness and Testimony in the* Fragments *Controversy*. PMLA, 2001/5. 1302–1315.; Amy HUNGERFORD: *Memorozing Memory*. The Yale Journal of Criticism, 2001/1. 67–92.; *Rachel* ROSENBLAUM: *Elveszett és megtalált gyerekkor. Binjamin Wilkomirski*. Ford. BORGOS Anna, Café Bábel, 2005/49–50. 37–44.; Susan Rubin SULEIMAN: *Problems of Memory and Factuality in Recent Holocaust Memoirs: Wilkomirski/Wiesel*. Poetics Today, 2000/3. 543–559.; Anne WHITEHEAD: *Telling Tales: Trauma and Testimony in Binjamin Wilkomirski's* Fragments. Discourse, 25/1–2. (2003) 119–137.

4 Daniel GANZFRIED: *Die Geliehene Holocaust-Biographie: The Purloined Holocaust Biography*.

5 Vö.: Jonathan KOZOL: *Children of the Camps*. Nation, 1996. 10. 28. http://writing.upenn. edu/~afilreis/Holocaust/children-camps-bk-review.html

6 Többek között az American National Jewish Book Awardot

memoár kategóriában, a Jewish Quarterly, valamint a Fondation Judaisme Francaise Prix Memoire de la Shoah díját.

7 Lásd ESKIN beszámolóját Wilkomirski előadásáról a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeumban (i. m. 60–61.)

8 Vö.: Uo. 48.

9 Binjamin WILKOMIRSKI: *Fragments*. Németből ford. Carol BROWN JANEWAY. In: Stefan MAECHLER: *The Wilkomirski Affair*. 495–496.

10 Erről lásd: Stefan MAECHLER: *The Wilkomirski Affair;* Blake ESKIN*: A Life in Pieces;* Anne WHITEHEAD: *Telling Tales*.

11 Rachel ROSENBLAUM: i. m. 40–41.

12 Vagyis az angol kiadás címlapján a következők szerepelnek, ebben a sorrendben: The Wilkomirski Affair. A Study in Biographical Truth. Including the text of *Fragments*. Stefan Maechler.

13 Stefan MAECHLER: *Wilkomirski the Victim*. 65.

14 Lásd Uo. 69.

15 Blake ESKIN: i. m. 203.

16 Elena Lappin, aki Ganzfried cikkének elolvasása után meglátogatja Wilkomirskit, a találkozót követően azt mondja: „Hittem neki. Amikor a táborokról beszélt, hittem neki. A gyötrődése valódi volt. Lehetetlennek tűnt, hogy valaki ilyen szenvedést kitaláljon, csak azért, hogy egy könyv állításait igazolja." Elena LAPPIN: i. m. 20.

17 Blake ESKIN: i. m. 65.

18 Erről lásd: Andrea REITER: *Narrating the Holocaust*. Ford. Patrick CAMILLER, London–New York: Continuum, 2000. 230–241.

19 Vö.: Michael BERNARD-DONALDS: i. m. 1309.

20 Bruno BETTELHEIM: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Ford. KÚNOS László, Bp.: Corvina, 2000.

21 *Fragments*. 441–444.

22 Lásd erről: Stefan MAECHLER: *Wilkomirski the Victim*; Bessel A. van der KOLK–Onno van der HART: *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma*. In: *Trauma. Explorations in Memory*. Szerk. Cathy CARUTH. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1995. 155–182.

23 SZILÁGYI Júlia–CSERNE István–PETŐ Katalin–SZŐKE György: *A második és harmadik generáció. Holocaust túlélők és gyermekeik*. Psychiátria Hungarica, 1992/2. 117–129. Itt: 123.

24 Lásd például: Judith HERMAN: *Trauma és gyógyulás*. Bp.: Háttér–Kévé–NANE Egyesület, 2003.

25 *Fragments*. 384.

26 Uo.: 405–406.

27 Például: HIDAS György–RAFFAI Jenő–VOLLNER Judit: *Lelki köldökzsinór. Beszélgetek a kisbabámmal*. Bp.: Helikon, 2005.

28 Blake ESKIN: i. m. 17.

29 *Fragments*. 377–378.

30 Uo. 492.